

Научно-практический электронный журнал

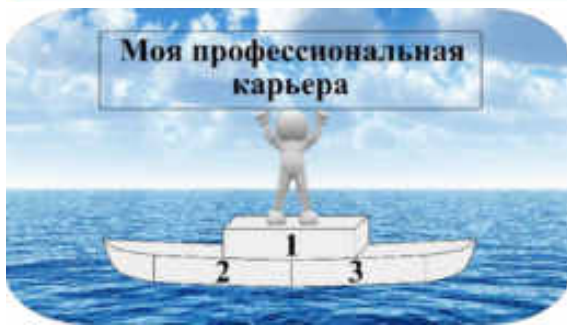
МОЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КАРЬЕРА

ISSN 2658-7998

9 772658 799001 >

Выпуск №76 (том 1)
(сентябрь, 2025)

Международный научно-практический
электронный журнал «МОЯ
ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КАРЬЕРА»

Сайт: mpcareer.ru

ISSN 2658-7998

УДК 001

ББК 94

Международный научно-практический электронный журнал «МОЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КАРЬЕРА». Выпуск №76 (том 1) (сентябрь, 2025).

Дата выхода в свет: 30.09.2025.

Сборник содержит научные статьи отечественных и зарубежных авторов по экономическим, техническим, философским, юридическим и другим наукам.

Информация об опубликованных статьях предоставляется в систему Российского индекса научного цитирования (РИНЦ) и размещена на платформе научной электронной библиотеки (eLIBRARY.RU). **Лицензионный договор № 284-07/2019 от 30 июля 2019 г.**

Миссия научно-практического электронного журнала «МОЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КАРЬЕРА» состоит в поддержке интереса читателей к оригинальным исследованиям и инновационным подходам в различных тематических направлениях, которые способствуют распространению лучшей отечественной и зарубежной практики в интернет пространстве.

Целевая аудитория журнала охватывает представителей экспертного сообщества, докторов, преподавателей, научных сотрудников, бакалавров, магистрантов, аспирантов и иных лиц, интересующихся вопросами, освещаемыми в журнале.

Материалы публикуются в авторской редакции. За соблюдение законов об интеллектуальной собственности и за содержание статей ответственность несут авторы статей. Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов статей. При использовании и заимствовании материалов ссылка на издание обязательна.

© ООО «МОЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КАРЬЕРА»

© Коллектив авторов

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ Олтаев Ш.С.	87
ОЗИҚ-ОВҚАТ САНОАТИ КОРХОНАЛАРИДА ИННОВАЦИОН САЛОҲИЯТНИ ОШИРИШ МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТЛАРИ Олтаев Ш.С.	102
РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА МАМЛАКАТ ИҚТИСОДИЁТИДА САНОАТНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИННОВАЦИОН ЙЎЛЛАРИ Олтаев Ш.С.	118
РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА ИНСОН КАПИТАЛИГА ҚИЛИНГАН ХАРАЖАТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ЗАРУРИЯТИ Олтаев Ш.С.	132
РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА ЁШЛАРНИ УНУМЛИ БАНДЛИГИНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ Олтаев Ш.С.	146
ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ПРЕСТУПНОСТИ: ЕЕ ВИДЫ И ТИПЫ Курдов О.Б., Борджакова А.Х.	164
СВОЙСТВА ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ПОЛИМЕРОВ Мурадова А.Ё., Мурадова О.Ё., Ягмурова С.А.	172
FRACTURES OF THE HAND AND FINGERS AND THEIR TREATMENT Odilov I.A.	176
РОЛЬ ТЕХНИЧЕСКИХ НАУК В 21 ВЕКЕ	
РОЛЬ ДИСЦИПЛИНЫ «ФИЗИКА» В XXI ВЕКЕ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВОЕННОМ ВУЗЕ Жидкова Е.Ю.	180
ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ И НАУКЕ	
БИБЛИО-ПЛОЩАДКИ КАК СПОСОБ ПОПУЛЯРИЗАЦИИ БУККРОССИНГА: МЕДИЙНАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ Артюховская Е.А.	184
АКТУАЛЬНОСТЬ SMM-ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННЫХ СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ ИСКУССТВЕ Корень Е.Ю.	189
ЛИТЕРАТУРНАЯ КРИТИКА В ФОРМАТАХ БУКТЬЮБА И БУКТОКА Русак У.И.	194
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПСИХОЛОГИИ И ПЕДАГОГИКИ	
ЦИФРОВАЯ ПАМЯТЬ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ОБ ОБЩЕМ ПРОШЛОМ И ПОНИМАНИЯ НАСТОЯЩЕГО Филоненко Л.В., Сухоручко Д.В.	202
ЗНАЧИМОСТЬ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ В ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОЛОДЕЖИ И ВОЕННОСЛУЖАЩИХ Филоненко Л.В., Жданов В.А., Коршунов И.Ф.	211
ВОЗМОЖНОСТИ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ УСПЕШНОСТЬ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ Филоненко Л.В., Осипов Н.В., Белошицкий И.А.	218

Олтаев Ш.С.

СамИСИ доценти, и.ф.н.

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА ИНСОН КАПИТАЛИГА ҚИЛИНГАН ХАРАЖАТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ЗАРУРИЯТИ

Аннотация: ушбу мақолада рақамли иқтисодиёт шароитида инсон капиталига қилинган харажатларнинг аҳамияти ва зарурияти тадқиқ қилинган. Шу билан бирга мақолада инсон капиталига қилинадиган харажатларга назарий қарашлар, бу турдаги харажатлар институционал иқтисодиёт қўлланиладиган тушунчаларининг қайси сарасига киритилиши, инсон капитали учун харажатларнинг салбий ва ижобий жиҳатлари, трансформациянинг келиб чиқиш сабаблари, бу борада иқтисодчи олимлар қарашлари, трансформация жараёнларининг асосий жиҳатлари ва инсон капиталига қилинадиган харажатлари билан боғлиқ бўлган масалалар ёритиб берилган. Шунингдек, институционал трансформация жараёнида инсон капиталига қилинган харажатлар бўйича таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: рақамли иқтисодиёт, инсон капитали, институционал иқтисодиёт, трансакцион харажатлар, трансформация, трансформация харажатлари, институт, чегаравий ўзгаришлар, Коуз теоремаси, боқимандалик муаммоси, бюджет маблағларини исроф қилиш, детерминант, инновация, инвестицион жозибаторлик.

Кириш. Сўнгги йилларда иқтисодиётнинг барча тармоқларини жадал ривожлантириш, инвестициявий жозибаторлик ва ишбилармонлик фаоллигини ошириш, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларини кенгайтириш ҳамда ижтимоий соҳа ва аҳоли турмуш фаровонлигини оширишга қаратилган кенг қўламли ислохотлар амалга оширилди. Иқтисодиётнинг ўсиши инсон капитали ривожини, унга сарфланадиган харажатлар самараси билан чамбарчас боғлиқ.

Инсон капиталига сарфлар билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаш, иқтисодий тафаккурнинг ўсиб бориши билан нафлиликни оширишнинг иқтисодий қиймати сифатида янги истеъдодларни яратишнинг асосий омили ҳисобланади.

Инсон капитали концепциясида одамларни ва уларнинг қобилиятини (ўз хатти-ҳаракатларини ҳам) иқтисодий жиҳатдан фойдалироқ бўлган йўналишга ундаш орқали корхона ва ташкилотларда қиймат яратиш ресурси сифатида қараш керак. Инсон капитали, одатда, ходимларнинг тажрибаси, маълумоти, билими ва кўникмалари даражаси билан баҳоланади ва ижтимоий-иқтисодий жараёнларда амалга ошаётган институционал трансформация таъсирида кечади. Шу нуқтаи назардан, инсон капиталини институционал трансформация жараёнларининг асосий объекти сифатидаги ролини очиб бериш долзарб аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ҳозирга қадар институционал иқтисодиёт олимларнинг илмий изланишлари ва иқтисодиётнинг институционал трансформациясини таҳлил қилиш бўйича хориж олимлари бир қанча тадқиқот ишларида иқтисодиётнинг реал ҳолатини ўзаро таъсирда ўрганиш ва соҳаларни ривожлантириш бўйича концепциялар ва турли тавсиялар ишлаб чиқиш масаласига эътибор берганлар.

Институционал иқтисодиёт бўйича қарашларни биринчи бўлиб Торштейн Веблен (1857-1929 йй.) ўзининг илмий ишларида қўллаган. Т.Веблен ўзининг биринчи ва энг нуфузли бўлган “The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions” - “Дам олувчи синфининг назарияси: институтларни иқтисодий ўрганиш” китобини ёзган (1899 й.) [2]. Мазкур китобда Т.Веблен капитализм шароитида одамларнинг муваффақиятни намоиш этиш усули сифатида ўз бойликларини намоиш этиш мотивациясини таҳлил қилган. Китобда асосий мавзу - одамларнинг ҳашаматли дам олишини кўз-кўз қилишлари танқид қилинган.

Институционал трансформация жараёнлари, Д.Норт таъкидлаганидек, “Институционал ўзгаришлар ўта мураккаб жараён бўлиб, чегаравий ўзгаришлар (change in the margin) амалдаги қоидалар ўзгаришлар натижаси бўлиши, бу эса

асосан, норасмий чекловлар, ижроси мажбурий бўлган қоидалар ва самарали бўлган чекловлар сабаб бўлиши мумкин” [3]. Д.Норт институционал ўзгаришларни технологик ўзгаришлар билан бир қаторда ижтимоий ва иқтисодий ривожланишнинг асосий детерминантлари деб атайди [3]. Д.Нортнинг сўзига кўра, асосий институционал ўзгаришлар аста-секин содир бўлиб, институтлар индивидуал (соҳа ва тармоқ) хулқ-атворидан (аҳволидан) келиб чиқиб шаклланадиган тарихий ўзгаришлар натижаси сифатида қаралади [3].

Д.Норт ёндашуви бўйича иқтисодиёт тармоқларида институционал трансформациянинг тўлиқ ва ҳар томонлама таҳлили муайян шартларга риоя қилиш зарурлигига олиб келади. Хусусан, сиёсий институтлар (Президент, қонун чиқарувчи орган, ҳукумат), агар улар ўзгармаслигидан манфаатдор ташкилотлар томонидан қўллаб-қувватланса, амалдаги ҳолат барқарор бўлиб қолаверади. Чунончи, ислохотларни муваффақиятли амалга ошириш учун институционал тизим ўзгариши керак, хулқ-атвор нормаларининг замонавийлашиши ва қўллаб-қувватловчи ва легаллаштирувчи янги қонунларни жорий қилиш узоқ жараён бўлиб, бунда рағбатлантириш механизми бўлмаса, тармоқ ва соҳалар фаолияти барқарор бўлиши мумкин эмас, қисқа муддатга қатъий режалар остида иқтисодий ўсиш мумкин, аммо узоқ муддатда бу қонунлар ва қоидаларни ишлаб чиқишни талаб қилади, норасмий чекловлар (асосан, қисқа муддатларда) ноқулай ёки беқарор вазиятларда ҳам иқтисодий ўсишни таъминлаши мумкин.

Иқтисодиётнинг институционал трансформацияси жараёнида инсон капиталига қилинган харажатларни ўрганганда, Коуз (Coase) Рональд (1910 й., Уилсден, Буюк Британия) — амеркалик иқтисодчи олим илмий ишлари алоҳида ўрин тутди (1991 йилда Нобель мукофоти лауреати бўлган). Трансакцион харажатлар атамасининг ўзи илгари Р.Коузнинг “Фирмалар табиати” асарида келтирилган ва шартномалар тузиш билан боғлиқ харажатларни, яъни маълумот тўплаш ва қайта ишлаш, музокаралар ва қарорлар қабул қилиш, шартномаларнинг бажарилишини назорат қилиш ва ҳуқуқий ҳимоя қилиш

харажатларини англатиши қайд этилган[4]. Р.Коуз ўзининг “Коуз теоремаси”ни асослаб берган ва унинг янги институционал иқтисодиётнинг позициясидан келиб чиққан ҳолда “ноль транзакция харажатлари билан бозор ҳар қандай ташқи таъсирга дош бера олади” деб айтган. Шуни таъкидлаш керакки, Р.Коуз теоремаси қўлланишда кўплаб ҳолатлар мавжуд. Бу музокаралар имконсиз ёки жуда қимматга тушганда (масалан, шартнома ёки низода кўп сонли томонлар иштироки) содир бўлганда муҳимдир [5].

Теорема биринчи марта 1966 йилда Жорж Стиглер томонидан қуйидагича тузилган: “Агар мулк ҳуқуқлари аниқ белгиланган бўлса ва трансакцион харажатлар нолга тенг бўлса, унда мулк ҳуқуқларини тақсимлашдаги ўзгаришлардан қатъий назар, ресурсларни тақсимлаш (ишлаб чиқариш таркиби) ўзгаришсиз ва самарали бўлиб қолади”. Стиглернинг сўзлари 1960 йилда нашр этилган Роналд Коузнинг “Ижтимоий харажатлар муаммоси” мақоласига асосланган эди [6].

Исландиялик иқтисодчи Траин Эггертсон “Коузнинг умумлаштирилган теоремаси”ни ишлаб чиқди. Унга кўра, “Иқтисодий ва сиёсий соҳаларда битимлар учун харажатлар нолга тенг бўлса, мамлакатнинг иқтисодий ўсиши ва ривожланиши, асосан, мавжуд ҳукумат турига боғлиқ бўлмайди”[7]. Бироқ трансакцион харажатлар ижобий бўлса, унда мамлакат ичидаги ҳокимиятни тақсимлаш ва унинг қонун чиқарувчи органларининг институционал тузилиши унинг ривожланишининг энг муҳим омилдир”. Роберт Элликсон “Ҳуқуқсиз тартиб, кўшнилари низоларни қандай ҳал қилишади” асарида Калифорния штатидаги Шаста округидаги чорвадорлар ва деҳқонлар мисолида Р.Коуз теоремасидан фарқли ўлароқ, жамиятлардаги кўшнилари (мулкдорлар ва бошқа иқтисодиётда фаол иштирокчилар) ҳуқуқий меъёрларни эътиборсиз қолдириб, амалдаги норасмий ижтимоий меъёрлар фойдасига ҳал қилишга келишиб олишлари кўпроқ наф келтириши, бундан ташқари ер ва мулкдан фойдаланишда янада самарали натижаларга эришишини кўрсатиб берган [8].

Роберт Элликсон “Ҳуқуқсиз тартиб” китобида мажбурий кучга эга бўлган қонунлар одатдагига нисбатан анча кам аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Одамларнинг хатти-ҳаракатлари, асосан, норасмий назорат воситалари, яъни давлат ёки бошқа марказлаштирилган координатор иштирокисиз юзага келадиган ижтимоий меъёрлар билан мувофиқлаштирилади. Ҳуқуқшунослик, иқтисодий назария, социология, ўйинлар назарияси ва антропологиянинг сўнгги ютуқларидан фойдаланган ҳолда, Эллисон мажбурий кучга эга бўлган қонунлар ёрдамсиз инсонларнинг ўзаро тартибли ҳамда муваффақиятли амалга оширишини ўрганади. Эллисон норасмий ва ҳуқуқий қоидаларнинг ўзаро таъсирини, шунингдек, рақобатдош тизимлардан фойдаланадиган соҳаларни ўрганади. Ҳақиқий дунёни ўрганишга қатъий асосланиб, муаллиф ўзаро манфаат учун одамларнинг ўзаро таъсирининг умумий назариясини тақдим қилади.

Инсон капиталига харажат ҳақида гап кетганда, иқтисодиётдаги асосий муаммолардан бири боқимандалик муаммоси (инг. free-rider problem, рус. эффект безбилетника) ҳисобланади [9]. К.Р.Макконнелл ва С.Л.Брю сўзларига кўра, боқимандалик муаммоси бўлинмас товарлар ва хизматлар харажатларини ўз зиммасига олганларнинг ушбу товарлар ва хизматлардан фойда кўрганлардан тўловни ололмаслиги, чунки бу ҳолда истисно қилишнинг имконияти йўқлиги ҳисобидан адолатли тақсимотни амалга ошира олмасликни англатади [10]. Инсон капиталига харажатлар қилишда бюджет маблағларини исроф қилиш (ингл. Soft Budget Constraint, SBC, рус. Мягкое бюджетное ограничение) ўта хавfli ҳисобланади. Бюджет маблағларини исроф қилиш иқтисодиётга зарба бўлиб, иқтисодий агентлар тўловга лаёқатсизлик хавфи билан боғлиқ ечимларни топадилар, бундай вазиятда молиявий ёрдам ташқаридан берилишини кутишади. Ушбу атама биринчи марта иқтисодий адабиётга 1979 йилда режали иқтисодиёт шароитида корхоналар хатти-ҳаракатларини ўрганиш жараёнида Янош Корнаи томонидан киритилган [11].

Таҳлил ва натижалар. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясини амалга ошириш жараёнида орттирилган тажриба ва жамоатчилик муҳокамаси натижалари асосида ишлаб чиқилган “Ўзбекистон - 2030” стратегиясининг I блокада “Ҳар бир инсонга ўз салоҳиятини рўёбга чиқариши учун муносиб шароитларни яратиш” бўйича 44 та мақсад ва унга доир 2030 йилгача

эришиладиган мақсадларнинг самарадорлик кўрсаткичлари белгиланган ва бу эса стратегик мақсадларга эришишда инсон капиталини ривожлантириш долзарблигини ифодалайди [1].

Институционал трансформация жараёнларидаги масалалар ўз ечимини топишида инсон табиати ва инсон капиталига қилинган харажатларнинг роли маълум даражада ўрганилган. Институционал ўзгаришлар жамиятларнинг вақт ўтиши билан қандай ривожланишини белгилайди ва шу билан тарихий ўзгаришларни тушунишнинг калити сифатида қараш мумкин. Институционал ноаниқлик қанчалик юқори бўлса, трансакция харажатлари шунчалик юқори бўлади[3]. Иқтисодиётнинг фаолияти кўп жиҳатдан иқтисодий қонунларни шакллантирадиган, самарали мулк ҳуқуқларини яратадиган ва таъминлайдиган ҳамда ривожланиш сиёсатига таъсир кўрсатадиган давлат тузилиши билан белгиланади.

Институционал трансформация тушунчаси ва бу борадаги изланишлар ўтган асрнинг охирларида кўпроқ ўрганила бошланди. Институционал олимлар ёндашувларини таҳлил қилиш асосида қуйидаги муаллифлик таърифини келтирамиз. Институционал трансформация жамият ҳаётидаги ички ва ташқи янгиланишларни аниқлаб, нуфузга эга бўлган асосий қадриятлар ва эътиқодларнинг ўзгаришини, шунингдек, муайян иш натижаларига олиб келадиган қоидалар ва тартибларнинг жорий этилишида намоён бўлувчи муносабатлар йиғиндиси. Институционал трансформация жараёнларида инсон омили ва инсон капиталининг сифат жиҳатдан ўзгариши асосий ўрин тутди.

Институционал трансформация жараёнлари ноаниқликдан аниқлик ва таҳлил қилиш маҳсулидан келиб чиқади ва инсон капиталига қилинган харажатлар ўта муҳим аҳамият касб қилади. Институционал ўзгаришларнинг тех-нологик ўзгаришлар билан бир қаторда ижтимоий ва иқтисодий ривожланишнинг асосий детерминант(аниқловчи)лари ҳисобланишини инобатга олган ҳолда инсон капиталига қилинган харажатлар жамиятларнинг

вақт ўтиши билан қандай ривожланишини белгилайди ва шу билан тарихий ўзгаришларни тушунишнинг калити сифатида қараш мумкин.

Мазкур масалага яна ҳам чуқурроқ назар соладиган бўлсак, дунёни ўзгартириш (трансформация) бўйича Аристотель, Демокрит ва бошқа қомусий олимлар, ўтган аср олимларининг илмий изланишларида вақт (ўтмиш, ҳозир, келажак), макон (баландлик, кенглик, чуқурлик), моддият (суюқлик, қаттиқлик, газ) - учликдан ташкил топган таркибларда (элементларда) ўзгаришлар содир бўлиши ҳисобидан трансформация пайдо бўлишини таъкидлаш мумкин.

Бу учликдан ташкил топган таркиблар бирининг таъсири ортиши ҳисобидан бошқаларининг таъсири камайиши ёхуд вақт, макон, моддиятнинг ўзаро таъсири камайиши/кучайиши ҳисобидан ўзгаришлар содир бўлиши мумкин бўлади. Институционал иқтисодиётда трансформация жараёнлари, асосан, институтларнинг табиатидан келиб чиқиб ўзгаришлар содир бўлади ва бу борада ҳам кўплаб олимларнинг илмий изланишларидан келиб чиқиб, асосан учга бўлиш мумкин. Яъни: сиёсий, иқтисодий, ижтимоий соҳалар институтларнинг табиатини белгилайди. Биламизки, институционал ўзгаришлар - сиёсий, иқтисодий, ижтимоий соҳалар (инқирозга юз тутиши, турғунлик, жонланиш, ривожланиш ва бошқа ҳолатлар) ўзаро таъсири кўплаб омилларга боғлиқ бўлиб, уларнинг қайси бири кўпроқ таъсир кўрсатиши олимлар ва экспертларнинг тортишувига сабаб бўлмоқда. Бунда ОАВда эълон қилинаётган ахборотлар ва рейтинглар ҳақидаги маълумотлар иқтисодий, ижтимоий ёки сиёсий вазиятни турли даражада баҳолашга ва маълум маънода одамларнинг маълумотлар оқимига тушишига олиб келиши мумкин. Бу эса инсонларни турли гуруҳларга бўлинган ҳолда рақобат ёки ҳамкорлик қилишга ундайди. Институционал трансформация жараёнларининг илмий изланишга кўра ечимини топишга ҳаракат қилаётган масалалар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- биринчидан, аввал бор бўлган ва ҳозирда йўқ бўлиб кетган институтлар;
- иккинчидан, амалда мавжуд бўлган институтлар;
- учинчидан, ўзгариш содир бўлиши мумкин бўлган институтлар;
- тўртинчидан, ўзгараётган институтлар;

бешинчидан, келажакда ўзгаришлар ҳисобидан пайдо бўладиган институтлар.

Институционал трансформация жараёнларида инсон капиталига қилинган харажатлар ўта муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, иқтисодиётдаги ўзаро муносабатларда келиб чиқадиган низоларни ҳал қилиш учун сарфланган харажатлар трансакцион харажатлар ҳисобланади.

Бизнингча, юқоридаги олимларнинг изланишларидан кўриниб турибдики, инсон капиталига қилинган барча харажатларни трансформация харажатлари деб эътироф этсак бўлади. Ундан кейин қилинган барча харажатларни трансакцион харажатлар сарасига киритиш мумкин.

Агар шахс онгли равишда жамият манфаати, хусусан, инсон капиталига харажатлар қилишни истамаса, ҳеч қандай тўловсиз фойда олишни кутиши ҳисобидан боқимандалик муаммоси пайдо бўлади.

Инсон капиталига харажатлар қилишда боқимандалик муаммо сифатида қуйида келтирилган маълум шароитларда шаклланади:

биринчидан, ресурс ҳамма томонидан баҳам кўрилган ва ҳамма учун бепул бўлганда;

иккинчидан, ҳар бир инсон ресурсни чексиз миқдорда истеъмол қилиши мумкин бўлганда;

учинчидан, ҳеч бир сабаб истеъмолини камайтира олмаса, яъни истеъмолни камайтиришга рағбатлантириш омиллари мавжуд бўлмаса;

тўртинчидан, ресурс ишлаб чиқариши ва уни сақлаши бир томонлама бўлганда.

Мазкур шароитлар табиий йўл билан эмас, балки кимдир ўз зиммасига сунъий йўл билан асоссиз эҳтиёжларни важ қилган ҳолатларда юзага келади. Инсон капиталига харажатлар қилинишидаги ижобий томонларидан бири шундаки, ҳар бир жамиятдаги баъзи одамлар ўзларининг адолатли улушларини тўлаш масъулиятини ҳис қилишларини намойиш этадилар. Инсон капиталига харажатларни ҳисоблашда турли услубий ёндашувлар мавжуд. Хусусан,

АҚШлик олим Ж. Кендрик томонидан инсон капиталига харажатларни статистик усулда ҳисоблаш таклиф қилинди. Унга кўра, инсон ривож учун қилинган инвестициялар, жумладан, қилинган барча харажатларни киритишни таклиф қилади [13].

Ушбу услуб мавжуд бўлган кенг ва ишончли статистик маълумотлар асосида Америка Қўшма Штатлари учун қулай эканлигини исботлаб берган. Ж.Кендрик инсон капиталига харажатларини ҳисоблашда болаларни меҳнатга лаёқатли ёшга етгунга қадар тарбиялаш ва маълум бир мутахассисликни олиш, қайта тайёрлаш, малака ошириш, соғлиқни сақлаш, меҳнат миграцияси, оила ва жамият харажатларини киритди.

Мазкур усулни мамлакатимиз мисолида ҳам кўриб чиқиш учун Ўзбекистон Республикаси бюджетининг 2020-2023 йиллардаги ижтимоий соҳа харажатларини кўриб чиқишни маъкул деб топдик.

2021 йилда Давлат бюджети харажатларининг 48,9 %ини ижтимоий соҳа харажатлари ташкил этиб, 2020 йилга нисбатан 28,5 трлн. сўмга ошган ҳолда 92,01 трлн. сўмга ижро этилган. 2022 йилда Давлат бюджети харажатларининг 49,7 %ини ижтимоий соҳа харажатлари ташкил этиб, 2021 йилга нисбатан 25,6 трлн. сўмга ошган ҳолда 117,7 трлн. сўмга ижро этилган. 2023 йилда Давлат бюджети харажатларининг 50,4 %ини ижтимоий соҳа харажатлари ташкил этиб, 2022 йилга нисбатан 66,4 трлн. сўмга ошган ҳолда 129,9 трлн. сўмга ижро этилган.

Мазкур ижтимоий соҳа харажатларининг асосий қисми таълим соҳасига йўналтирилган. Юқори ишонч ҳисси, ижобий ўзаро муносабат ва жамоавий бурч туйғусининг жамланмаси (комбинацияси) улар ўзларининг адолатли улушларини тўлаш ҳисобидан инсон капиталига катта ҳисса қўшадилар. Бунга, асосан, солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш, диний ва миллий урфодатларга кўра беғараз қилинадиган ёрдамлар, хорижий ташкилотлар ва молия институтлари томонидан бериладиган техник ва молиявий кўмакларни мисол килиб келтириш мумкин.

Инсон капиталига харажатлар қилишда салбий томонларидан бири сифатида халқаро илмий доираларда “бюджет маблағларини исроф қилиш”ни (ингл. Soft Budget Constraint, SBC, рус. Мягкое бюджетное ограничение) мисол қилиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2024 йилда макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ривожланишни таъминлаш бўйича устувор вазифалар юзасидан видеоселектор йиғилишида давлат бюджетининг 2023 йил учун харажатлари 257,7 трлн. сўм миқдорига амалга оширилган бўлиб, мазруқ харажатларнинг 1,2 триллион сўмлик ёки 0,5 фоизи ноқонуний харажат ҳамда 200 миллиард сўмлик камомад ва ўғрилиқларга йўл қўйилгани аниқланганлиги таъкидлаб ўтилди [15].

Масалан, Жиззах политехника институтида ҳақиқатда ишламаган 110 нафар фуқарога, қарийб 10 миллиард сўм иш ҳақи ҳисобланиб, ноқонуний ўзлаштирилган.

Наманган, Сурхондарё ва Фарғона вилоятлари “Ягона буюртмачи хизмати” компаниялари 18 та объектда амалда бажарилмаган 50 миллиард сўмлик ишларни ҳисоботларга қўшиб ёзган.

Сергели ободонлаштириш бошқармасида аслида ишламаган ходимларга 4,3 млрд. сўм тўланган.

Қўшработ таълим бўлими бухгалтери томонидан 3 миллиард сўм нақд пул ва 1,5 миллиард сум маблағ пластик карта орқали ноқонуний ўзлаштирилган.

“Узгидромет” раҳбарияти бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан асоссиз 1,3 миллиард сўм ссуда олган, шунингдек, ўзларига бир неча карра кўп мукофотлар ёзиб келган.

Бунда харажатлар ва даромадлар ўртасидаги қатъий муносабатлар заифлашганда юзага келишини англатади. Асосан, харажатларнинг даромаддан ошиб кетиши бюджет муассасаси учун, одатда, давлат томонидан тўланади. Бюджет маблағларини исроф қилишнинг молиялаштириш манбаи корхонани қатъий белгиланган бюджетда ушлаб туришнинг иложи бўлмаса, яъни корхона самарали деб ҳисоблаган йўналишлар бўйича кўпроқ субсидия, грант

маблағлари ёки кредит олиши мумкин бўлганда юзага келади. Бу эса иқтисодиётда трансакция харажатларининг ошишига ва институтларнинг трансформацияси ўта заиф ва зарarli бўлишига олиб келиши мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида иқтисодиётнинг трансформация жараёнида инсон капиталига лозим даражада харажатлар қилиш ҳамда иқтисодий қонунларга риоя қилинса, институтларнинг трансформация жараёни аниқ, кутилмаларга мос равишда ўтиши ҳамда кўп жиҳатдан натижали бўлишига олиб келиши мумкин.

Институционал трансформация жараёни трансакция харажатлари билан боғлиқ ҳолда кечади. Агар трансакция харажатлари ноқонуний ўзлаштиришлар даражасининг юқориликка алоқадор бўлса, трансакция харажатлари пинҳоний ўзлаштиришларни яширин қоидага айлантириб қўяди. Натижада коррупциявий ҳолатлар расман танқид қилинса-да, пинҳоний ўзлаштириш қоидаси зимдан қабул қилинган боис, ижобий ўзгаришлар содир бўлмайди. Шу билан бирга, кўп жиҳатдан ривожланиш йўналишлари шаклланиши ва келажакда бўлиши мумкин бўлган низолар чиқишининг олдини олишга зарурат туғилади. Трансакцион харажатлар инсонлар учун иқтисодий наф олиб келмайди.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, институционал трансформация жараёнида инсон капиталига қилинган харажатларнинг амалга оширилишида асосий эътибор қуйидагиларга қаратилишини тақозо қилади ва таклиф этилади:

биринчидан, инсон капиталига қилинган барча харажатларни трансформация харажатлари деб эътироф этиш ва ундан кейин қилинган барча харажатларни трансакцион харажатлар сарасига киритиш мумкин;

иккинчидан, инсон капиталига харажатлар ҳисобидан трансакцион харажатларни камайтириш мумкин;

учинчидан, инсон капиталига харажатлар қилинишида боқимандалик муаммоси пайдо бўлиб қолмаслигига катта эътибор бериш;

тўртинчидан, инсон капиталига харажатлар қилишда бюджет маблағларини исроф қилишнинг олдини олиш зарур.

Иқтисодий трансформация жараёнлари инсон капитали, кадриятлар, қоидалар ва ўзгараётган тартиботлар доирасида жамият, худуд, корхона-ташкilot, оила ва инсон шахсини сифат жиҳатдан янги даражага олиб чиқиши мумкин бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Shavkat Oltaev. Herausforderungen und Lösungen beim Bau einer Gemeindeabteilung und Investitionen in Familienunternehmer (Am Beispiel von Navobod NCM des Bezirks Samarkand). Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities. 93-97 pp. <http://doi.org/10.5281/zenodo.5513703>
2. Shavkat Oltaev. Wide Opportunities for Innovative Development of Small Business And Private Entrepreneurship in our Country. Academic Journal of Digital Economics and Stability, 2021. Online: <https://academicjournal.io> 7-13 pp. <https://economics.academicjournal.io/index.php/economics/article/view/334>
3. Shavkat Oltaev. Challenges and solutions in constructing a community section and investing in family entrepreneurs (On the example of Navobod NCM of Samarkand district). American Journal of Research. 2021 USA, Michigan 34. 34-37 pp. <https://zenodo.org/record/5514016>
4. Shavkat Oltaev. A strong family is as basic of the prosperity of the neighborhood. American Journal of Research. 2021 USA, Michigan 30. 30-33 pp. <https://zenodo.org/record/5513761>
5. Shavkat Oltaev. The role of the state in the innovative development of Tourism. The American journal of management and economics innovations. (TAJMEI). 2021. USA. <https://doi.org/10.37547/tajmei/Volume03Issue10-05> 17-20 pp.
6. Shavkat Oltaev. Innovative Education Is An Important Factor To Increase The Efficiency Of Economic Education. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research. <https://doi.org/10.37547/tajir/Volume03Issue11-02> 2021. 9-13 pp.

7. Shavkat Oltaev. Innovative Education is an Important Factor in Increasing the Efficiency of Economic Education. Journal of Marketing and Emerging Economics. 54-57 pp. <https://openaccessjournals.eu/index.php/jmee/article/view/940>
8. Shavkat Oltaev. Creation of new jobs in our country – an important factor in providing employment. Modern views and research – 2021. International scientific and practical Conference. London, UK. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5570503> 2021. P: 41-43
9. Shavkat Oltaev. Improving Ways of Attracting Foreign Investments to the National Economy and Using Them. International Journal Miasto Przyszłości, 92–95 pp. 2022. <https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/503>
10. Shavkat Oltaev. Issues of attracting foreign investments to the regions of Uzbekistan: problems and solutions. International journal of social science. 96–100 pp. (2022). <https://www.gejournal.net/index.php/IJSSIR/article/view/923>
11. Shavkat Oltaev. Ways of increasing the efficiency of using labor resources (on the example of the Samarkand region). Journal of Hunan University (Natural Sciences) Vol. 49. <https://johuns.net/index.php/abstract/445.html> №10. 2022.
12. Shavkat Oltaev. (2024). Ways of government support for innovative activity in the field of service provision. European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 4(01), 231–236. <https://doi.org/10.55640/eijmrms-04-01-41>
13. Shavkat Oltaev. (2024). Financial sources and organizational and legal basis of social protection of the country’s population. European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 4(01), 244–250. <https://doi.org/10.55640/eijmrms-04-01-43>
14. Shavkat Oltaev. (2024). Innovative ways of raising our country’s development to a new level by improving the quality of higher education. Best Journal of Innovation in Science, Research and Development, 3(1), 258–263. Retrieved from <https://www.bjisrd.com/index.php/bjisrd/article/view/1414>
15. Shavkat Oltaev. (2024). Innovative Ways of Implementing Digital Transformation in the Educational System. Middle European Scientific Bulletin, 44,

38-43.

Retrieved

from

<https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/2048>

© Олтаев Ш.С., 2025